

ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ ТА СУСПІЛЬСТВО СПОЖИВАННЯ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ В УКРАЇНІ

БЕЛІКОВА Н. В.

УДК 338.124.4:336.74.000.36

Белікова Н. В. Фінансово-економічні кризи та суспільство споживання: соціально-економічні аспекти в Україні

У статті досліджено основні теорії виникнення фінансово-економічних криз і чинники, що їх утворюють. Представлено основні риси суспільства споживання у світі та в Україні, а також досліджено вплив світової фінансово-економічної кризи на становлення суспільства споживання в Україні.

Ключові слова: національна економіка, соціально-економічний розвиток, суспільство споживання, фінансово-економічна криза.

Бібл.: 13.

Белікова Надія Володимирівна – кандидат економічних наук, докторант, Науково-дослідний центр індустріальних проблем розвитку НАН України (пл. Свободи, 5, Держпром, 7 під'їзд, 8 поверх, Харків, 61022, Україна)

E-mail: nadia_belikova@mail.ru

УДК 338.124.4:336.74.000.36

Белікова Н. В. Финансово-экономические кризисы и общество потребления: социально-экономические аспекты в Украине

В статье исследованы основные теории возникновения финансово-экономических кризисов и факторы, их образующие. Представлены основные черты общества потребления в мире и в Украине, а также исследовано влияние мирового финансово-экономического кризиса на становление общества потребления в Украине.

Ключевые слова: национальная экономика, социально-экономическое развитие, общество потребления, финансово-экономический кризис.

Библ.: 13.

Белікова Надежда Владимировна – кандидат экономических наук, докторант, Научно-исследовательский центр индустриальных проблем развития НАН Украины (пл. Свободы, 5, Госпром, 7 подъезд, 8 этаж, Харьков, 61022, Украина)

E-mail: nadia_belikova@mail.ru

UDC 338.124.4:336.74.000.36

Belikova N. V. The Financial and Economic Crisis and the Consumer Society: Socio-economic Aspects in Ukraine

The article is devoted to the basic theory for the origin of the financial and economic crises and the factors of their forming. Presents the main features of the consumer society in the world and in Ukraine, as well as the influence of the global financial-economic crisis on the development of a consumer society in Ukraine.

Key words: national economy, the socio-economic development, the society of consumption, the financial and economic crisis.

Bibl.: 13.

Belikova Nadezhda V. – Candidate of Sciences (Economics), Candidate on Doctor Degree, Research Centre of Industrial Problems of Development of NAS of Ukraine (pl. Svobody, 5, Derzhprom, 7 pidyizd, 8 poverkh, 61022, Ukraine)

E-mail: nadia_belikova@mail.ru

Глобальна фінансово-економічна криза 2008 – 2009 років зачепила усі аспекти суспільного життя України, яка знаходиться у числі найбільше потерпілих країн. Незначне поживлення динаміки економічного зростання, яке спостерігалось протягом 2010 – 2012 рр., насамперед пояснюється поліпшенням ринкової ситуації на традиційних ринках, куди Україна експортує свою продукцію з низьким ступенем технологічної обробки, у першу чергу низькотехнологічну продукцію металургійної галузі. Натомість внутрішній ринок країни, який і до кризи знаходився в розбалансованому стані, відновлюється дуже повільно і не зазнає кардинальних структурних перетворень. Така ситуація створює великі ризик для повторення фінансово-економічних криз і загострення суспільної напруги. Тому надзвичайної актуальності набуває дослідження сутності криз, причин їх виникнення та сучасної соціально-економічної ситуації в Україні, у першу чергу основних параметрів розвитку суспільства.

У науковій літературі достатньо докладно представлені теорії походження криз, у тому числі пов'язані із циклічністю розвитку. При цьому розглядається як циклічність економічного розвитку, так і природних процесів, навіть у масштабі космосу. Кузьменко В. [1] спробував систематизувати існуючі теорії криз і запро-

понував ділити їх на дві групи: екзогенні та ендегенні. Проте обидві групи поєднують у собі як зовнішні, так і внутрішні чинники виникнення кризових явищ в економічному розвитку. Тому доцільно провести аналіз різних теорій виникнення криз без прив'язки їх до будь-яких класифікацій, а потім виокремити їх схожі теоретичні аспекти.

Дослідження природи криз у планетарному масштабі спираються на роботи Пригожина І., Хакена Г., Арнольда В. і Тома Р. Вони базуються на спостереженні закономірностей циклів сонячної активності, які було порушено у ХХІ ст. та які мають нині характер мерехтливої аритмії, що, як зазначає Кузьменко В. П. «... досить небезпечно як для окремого людського організму, так і для соціуму у цілому» [1].

Існують 11-річні цикли сонячної активності, від яких залежить збільшення або зменшення кількості плям на Сонці. З кількістю та характером сонячних плям пов'язані коливання магнітного поля Сонця, яке має складну структуру та безперервно змінюється. Магнітні поля та потоки радіоактивних часток із Сонця сягають Землі та впливають на усі живі істоти. Такий характер обміну енергією між Сонцем та Землею привернув увагу О. Чижевського до зв'язку між збільшенням сонячної активності та активізацією катаклізмів на Землі. Мате-

матична обробка даних дозволила підтвердити зв'язок між посиленням сонячної активності та загостренням суспільних хвилювань, у т. ч. революцій та війн.

На даний час у науці вважаються доведеними такі факти впливу сонячної активності на людину:

- ✦ рівень сонячної активності впливає на здоров'я, у першу чергу на серцево-судинну та імунну системи;
- ✦ під час сонячних і магнітних бур збільшується число нещасних випадків і травматизму.

Тому можна вважати, що сонячна активність опосередковано впливає на економічну активність та може стимулювати появу економічних криз.

Іншою великою групою теорій походження економічних криз є теорії циклічного розвитку економіки. В їх основу покладено гіпотезу щодо нелінійного, циклічного розвитку як глобальної економічної системи, так і національних економік. Закономірність такого розвитку визначається сукупністю факторів, які й досліджуються різними вченими.

Фонд вивчення економічних циклів [2] визначив, що на кінець XX ст. кількість циклів становила близько 1380. До основних економічних циклів, за критерієм тривалості, прийнято відносити: аграрні цикли (до 1 року; короткострокові фінансові цикли Д. Кітчина)

Білорус О. [3] зазначає, що на початку XXI ст. спостерігалися такі основні види криз:

- ✦ криза долара як світової резервної валюти;
- ✦ криза довіри до глобального топ-менеджменту;
- ✦ криза «перевиробництва» і «надспоживання»;
- ✦ дисбаланс у світовій економіці, пов'язаний із надвисоким рівнем глобального спекулятивного капіталу;
- ✦ цивілізаційна криза.

Спираючись на таку класифікацію криз, можна докладно розглянути чинники їх виникнення. Так, криза долара як світової резервної валюти пояснюється посиленнями тенденціями глобалізації світової економіки та збільшенням обсягів доларової маси в міжнародному обігу. До кінця XX ст. у світі постійно нарощувався обсяг доларової маси без інфляції за рахунок додаткової емісії. Нарешті у 2008 р. це призвело до надмірного ослаблення долара та створило передумови для поступової втрати його статусу загальносвітової валюти. Економісти прогнозують високу імовірність переходу світової фінансової системи до мультивалютного формату. Це і євро у Євросоюзі, і спроби лідерів арабських країн створити нову міжнародну валюту – «динар затоки» і намагання 13 азіатських країн (Японія, Китай, Південна Корея та ін.) створити єдину азіатську валюту.

Криза довіри до глобального топ-менеджменту викликана негативними наслідками процесів глобалізації економік країн світу та міжнародної економічної системи в цілому. Найбільш негативними наслідками цих процесів є суперечності у банківській системі, економіці та соціальній сфері майже в усіх країнах світу. Незбалансований стан економіки різних країн світу викликаний невідповідністю ступеня відкритості їх національних економік рівню розвитку банківської системи. Про-

те прибічники глобалізації вважають, що глобальний топ-менеджмент здатен подолати кризу за рахунок збалансування конфліктів бізнес-очікувань у стратегічній перспективі та корпоративних інституцій – споживачів, інвесторів, акціонерів, пенсійних фондів тощо.

Криза «перевиробництва» та «надспоживання» полягає у переході більшості розвинених країн світу до моделі «суспільства споживання», який відбувся протягом XX ст. поряд із прискоренням НТП та невідомим досі в історії збільшенням масштабів виробництва товарів масового попиту. За цієї моделі суспільного розвитку значно змінюється система цінностей та домінуючі моделі повсякденної поведінки людини. Як зазначає Бодрійяр Ж., навколо кожного з членів такого суспільства існує фантастична очевидність споживання та достатку, розмаїття товарів і послуг [4]. Велика кількість товарів, які можна швидко придбати у власність, генерує нові типи взаємодії між людьми: у суспільстві споживання людина оточена не стільки іншими людьми, як це було в усі попередні епохи, скільки об'єктами споживання, що потрапляють у все сфери життя. У такому суспільстві значно скорочується термін використання різних товарів, що залежить від багатьох соціальних детермінант. На скорочення тривалості життєвого циклу впливають і більш дешеві технології та матеріали (штучне скорочення) і швидкоплинна мода, якій у масовій свідомості надається перебільшене значення.

Поєднання в окремих країнах тенденцій переходу до соціуму до моделі «надспоживання», а національних економік до глобалізації впливає на весь уклад соціально-економічної системи в цих країнах. Так, тенденції економічного розвитку країн змінюються під впливом так званих «неотехнологічних моделей», описаних Новокшеновою Л. [5]. Ці моделі передбачають виникнення нових типів міжнародного перерозподілу праці, розшарування товарного обігу, розмаїття спрямованостей динаміки соціально-економічного розвитку окремих країн світу та значними її коливаннями. У таких умовах перш за все виграють країни з розвинутою економікою за рахунок стабільного технологічного лідерства та підтримуваного науково-технологічного випередження інших країн. Так, дослідники Тілтон Дж. [6], Досі Дж., Павіт К., Соет Л. [7] довели, що торгівля продуктами зумовлена технологічними відмінностями між країнами. Такий перерозподіл міжнародної праці негативно впливає на економічний розвиток країн з незначним інноваційним потенціалом та низькою інвестиційною привабливістю.

Основним матеріальним джерелом кризи «надспоживання» є проблеми американської економіки, такі як різке зменшення заощаджень, зростання обсягу кредитів за низькими відсотковими ставками, неадекватне споживання та масове неповернення іпотечних кредитів, тощо.

Проте, як зазначає Білорус О. [3], причини виникнення кризи «надвиробництва» та «надспоживання» значно глибші. Це, у першу чергу, перетворення фінансової системи розвинених країн світу на самостійний елемент, який слабо пов'язаний із сектором реального

виробництва, а самі фінанси втрачають свою роль в обслуговуванні виробництва.

Дисбаланс у світовій економіці, пов'язаний із *надвисоким рівнем глобального спекулятивного капіталу*, викликаний слабкою керованістю глобальної фінансової системи. В основі цієї ситуації лежать такі фактори: необґрунтоване збільшення цін на сировину, нерухомість, акції, схильність економічних агентів до надлишкового ризику, захоплення менеджерів до високих прибутків всупереч раціональній обережності. За оцінками МВФ, на початок ХХІ ст. лише 5-6 найкрупніших хедж-фондів могли мобілізувати достатньо великі обсяги грошової маси. Усі інші були надто глибоко задіяні у спекулятивні та надризикові фінансові операції, які значно перевищували обсяги реальної грошової маси. Такі загальносвітові тенденції негативно позначилися і на Україні, економіка якої характеризується високим ступенем функціональної відкритості (97% [8]). Світова фінансова криза призвела до падіння вартості акцій багатьох компаній та банків.

І, нарешті, *цивілізаційна криза*, на яку вказує Білорус О., є чи не найскладнішою для розуміння. Стус В. [9] вважає, що криза має цивілізаційні чинники, які включають економічні, соціальні, культурні, демографічні, військові, геополітичні, технологічні, а також галузеві. При цьому інструментом вивчення цивілізаційної кризи може бути тільки цивілізаційний аналіз. Цивілізаційною причиною кризи вважається перехід від швидкого інтенсивного розвитку технологічної цивілізації модерну до повільного адаптивного розвитку епохи цивілізаційної фази постмодерну. Така криза є інерційною, пов'язаною з переходом технологічної цивілізації від одного типу розвитку до іншого. Така точка зору базується на теоріях західних дослідників, зокрема Інґхарта Р. [10], який досліджував різні аспекти переходу світу до постмодерну. Постмодернове суспільство генерує зміни у світогляді людини, подібні до базової ідеології суспільства споживання. Це зміни в економічному, політичному та соціальному житті, які, у кінцевому підсумку, визначають стратегічні пріоритети розвитку країни.

Проведені в рамках «Всесвітнього огляду цінностей» дослідження міжрівневих залежностей демократичних інститутів, політичної культури, середньорічного розміру доходів населення, домінуючої суспільної ідеології, тощо на прикладі 42 країн світу та їх окремих регіонів [10], дозволили дійти висновку про існування тісного зв'язку між системою суспільних переконань та економічним й політичним розвитком країни. Україна не брала участі в цьому дослідженні. Тому цікаво було б дослідити особливості становлення суспільства споживання у вітчизняному соціально-економічному просторі та вплив на нього світової фінансово-економічної кризи.

В Україні «демонстративне споживання», на яке вказував Веблен Т. [11], відбувається майже виключно за рахунок товарів невітчизняного виробництва. Ситуація ускладнюється надзвичайною інтегрованістю банківської системи до світової. Українські банки виступають лише буферами споживчого кредитування,

яке витрачається не на користь національного товаровиробника. Тому українське суспільство споживання не є підґрунтям для власного економічного зростання.

Крім того, вітчизняне суспільство споживання має низьку платоспроможність. Так, у структурі доходів населення частка заробітної плати залишається майже незмінною, а частка прибутку та змішаного доходу – вкрай низькою (12,3% у 2010 р.). Близько 2,5% працівників, які працюють повний робочий день, отримують заробітну плату нижче мінімальної [12].

В Україні до сьогодні існує значна диференціація в оплаті праці в різних регіонах країни. Тому фактично середній і високий рівень життя спостерігається тільки в центрі, а на полупериферійних і периферійних територіях зростає зuboження населення і, відповідно, соціальна напруга. Фахівці національного інституту стратегічних досліджень [13] звертають увагу на те, що найвищі рівні заробітної плати протягом останніх років залишаються у сфері послуг а не матеріального виробництва.

Після фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 рр. в Україні зафіксовано падіння частки споживання (придбання товарів та послуг) у структурі витрат населення. Це свідчить як про зменшення внутрішнього попиту, так і про зниження споживчих очікувань населення.

Таким чином, можна констатувати, що як у світі в цілому, так і в Україні глобальна фінансово-економічна криза вплинула на процеси формування та розвитку суспільства споживання.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз свідчить, що в Україні, порівняно з іншими країнами світу, є вагомі відмінності як у становленні суспільства споживання, так і в механізмах його трансформації під впливом світової фінансово-економічної кризи. ■

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьменко В. П. Теорія економічних циклів і глобальна фінансова криза / В. П. Кузьменко // Наукові записки НаУКМА. Том 120. Економічні науки. – С. 36 – 43.
2. Грачев Г. А. Эволюция цикличности хозяйственной деятельности и прогнозирование кризисов / Г. А. Грачев // Журнал экономической теории. – 2010. – № 1. – С. 91 – 96.
3. Білорус О. Сучасна фінансово-економічна криза як прояв тотальної кризи системи глобалізму / О. Білорус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://soskin.info/ea/2008/11-12/200801.html>
4. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/153916/read>
5. Новокшонова Л. В. Неотехнологические теории в практике международного маркетинга / Л. В. Новокшонова // Маркетинг в России и за рубежом. – 2002. – № 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hr-portal.ru/article/neotekhnologicheskie-teorii-v-praktike-mezhdunarodnogo-marketinga>
6. Tilton J. Best merge region-growing segmentation with integrated nonadjacent region object aggregation / J. Tilton, Y. Tarabalka, P. Montesano, E. Gofman // Geoscience and Remote Sensing, IEEE Transactions on. 2012; PP. (99):1 – 14.

7. **Dosi G.** The economics of technical change and international trade / G. Dosi, K. Pavitt and L. Soete // Harvester Wheatsheaf. London, 1990.

8. **Адамик В.** Торговельні механізми впливу світової фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 рр. на трансформаційні економіки // В. Адамик, А. Савка // Журнал Європейської економіки. – Том 8 (№10). – Березень 2009. – С. 31 – 49.

9. **Стус В.** Краткая теория кризиса / В. Стус [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iee.org.ua/ru/publication/209/>

10. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sociology.mephi.ru/docs/polit/html/ingl.htm>

11. **Веблен Т.** Теория праздного класса / Т. Веблен // Экономическое исследование институтов. – М., 1984. – 368 с.

12. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>

13. Економіка України після кризи: орієнтири стратегічних реформ. Аналітична доповідь. – К. : НІСД НАН України, 2010. – 106 с.

УДК 330.341.1

РОЗВИТОК НОВОВВЕДЕНЬ: СИСТЕМНО-САМООРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД

ГЕСЕЛОВА Н. В.

УДК 330.341.1

Геселева Н. В. Развитие нововведений: системно-самоорганизационный подход

У статті розглянуто ключові елементи синергетичної концепції дослідження соціально-економічних систем. Обґрунтовано доцільність системно-самоорганізаційного підходу до аналізу інноваційних процесів через їх нелінійність, стохастичність, неоднозначність. Досліджено циклічність розвитку нововведень, динаміку їх змін і здійснення цілеспрямованих інноваційних перетворень.

Ключові слова: синергетика, точки біфуркації, флуктуації, дисипативна система, аттрактор, ентропія, фрактал, дивний аттрактор.

Рис.: 3. **Табл.:** 1. **Бібл.:** 8.

Геселева Наталія Валеріївна – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри економічної кібернетики, Київський національний університет технологій та дизайну (вул. Немировича-Данченка, 2, Київ, 01601, Україна)

E-mail: gesnata@mail.ru

УДК 330.341.1

Геселева Н. В. Развитие нововведений: системно-самоорганизационный подход

В статье рассмотрены ключевые элементы синергетической концепции исследования социально-экономических систем. Обоснована целесообразность системно-самоорганизационного подхода к анализу инновационных процессов из-за их нелинейности, стохастичности, неоднозначности. Исследованы цикличность развития нововведений, динамика их изменений и осуществления целенаправленных инновационных преобразований.

Ключевые слова: синергетика, точки бифуркации, флуктуации, диссипативная система, аттрактор, энтропия, фрактал, странный аттрактор.

Рис.: 3. **Табл.:** 1. **Библ.:** 8.

Геселева Наталья Валериевна – кандидат технических наук, доцент, доцент кафедры экономической кибернетики, Киевский национальный университет технологий и дизайна (ул. Немировича-Данченко, 2, Киев, 01601, Украина)

E-mail: gesnata@mail.ru

UDC 330.341.1

Geseleva N. V. Development of Innovation: a Systematic Self-organization Approach

The article considers the key elements of the research of synergistic concept on the socio-economic systems. The usefulness of the systematic self-organization approach to the analysis of innovation processes because of their nonlinearity, stochasticity, ambiguity is grounded. The development cycle of innovation, the dynamics of their change and realization the targeted implementation of innovation are investigated.

Key words: synergetic, a point of bifurcation, fluctuations, dissipative system, attractor, entropy, fractal, strange attractor

Pic.: 3. **Tabl.:** 1. **Bibl.:** 8.

Geseleva Natalya V. – Candidate of Sciences (Engineering), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic Cybernetics, Kyiv National University of Technologies and Design (vul. Nemyrovycha-Danchenko, 2, Kyiv, 01601, Ukraine)

E-mail: gesnata@mail.ru

Усі соціально-економічні об'єкти є відкритими системами з властивостями самоорганізації та адаптації, тому актуальним і перспективним є синергетичний підхід до управління цими об'єктами. Питанням аналізу, прогнозування та управління процесами самоорганізації присвячені роботи Г. Хакена, І. Пригожина, І. Стенгерс, О. М. Князевої, С. П. Курдюмова, Б. Мандельброта. Проблеми синергетичної економіки досліджені в роботах Л. П. Євстигнеєвої, Р. Н. Євстигнеєва, В. М. Тарасовича, С. Мочерного, О. Г. Пугачова, Н. М. Моїсєєва, О. А. Ерохіної. Однак потребує подальшого вдосконалення синергетична парадигма розвитку нововведень як ключових елементів принципово нової соціально-економічної системи – економіки знань.

Метою статті є аналіз системно-самоорганізаційних підходів до досліджень динаміки соціально-економічного розвитку в контексті інноваційної концепції сучасної науки про процеси економічного зростання. Об'єктом дослідження є синергетична парадигма розвитку економічних систем, а предметом – інновації як основний фактор економічного зростання.

Синергетика (англ. *synergy*) – загальна теорія нерівноважного динамічного стану систем, яким властиві деякі характерні особливості, наприклад, наявність біфуркацій – критичних точок, в яких системи змінюють модель своєї поведінки. Синергізм проявляється в посиленні властивостей системи при їх комбінації, що виражається формулою $P_{A+B} > P_A + P_B$.